

עיונים בהקדמת ויכוח מים חיים

חיים בידרמן

מבוא:

במאמר זה נבקש לעסוק בחלק מהקדמתו של ר' חיים מפרידבורג¹ לספרו ויכוח מים חיים², הקדמה זו כבר נידונה בכמה מחקרים³, וחשיבותה להבנת ההתנגדות כנגד מפעל ה'קודיפיקציה' ההלכתית הינה לאין ערוך. ביריעה זו ברצוני ללבן שני מוטיבים העולים מתוך עיון בהקדמה, ועומדים בבסיס הפולמוס בין הרמ"א לבין רח"פ.

א. שאלת המעמדות החברתיות, יחסי הגומלין בין שכבות האליטה התורנית לבין המון העם.
ב. קיומם של שני מערכות פסיקה באשכנז, מערכת הפסיקה הגלויה הנוטה להחמיר, כנגד מערכת הפסיקה האזוטרתית אשר נוטה להקל.

ההתמקדות בנקודות תוכל להאיר מכיוון נוסף את התהליכים שהתחוללו במהלך המאה השש עשרה בשדה ההלכה התורני, והשפיעו על עיצובה של עולם ההלכה עד לימינו אנו.

א. ההלכה כמעצבת את מעמד הרבנות

1. ר' משה איסרליש וחיבורו תורת חטאת:

בשנת ש"ט (1569) נדפס לראשונה החיבור 'תורת חטאת' לרבי משה בן הרב ישראל איסרליש [להלן הרמ"א] בקרקוב. הספר מבוסס בעיקרו על הספר שערי דורא לר' יצחק מדורא תלמיד מהר"ם מרוטנבורג. בהקדמתו לחיבור 'תורת החטאת' פירט הרמ"א את הסיבות אשר גרמו להוציא חיבור זה לאור. בתוך דבריו הוא מציין את ריבוי ההדפסות וההעתקות שנערכו בספר 'שערי דורא'

¹ אחיו הגדול של מהר"ל מפראג (1530 בערך - 1588).

² חיבור זה הושלם בשנת של"ה [1575], ונדפס לראשונה באמסטרדם בשנת תע"ב [1712]. בענין הדפסתה המאוחרת של החיבור ראה: אלבוים, יעקב: פתיחות והסתגרות, ירושלים, תש"נ. עמ' 74 – 75.

³ ראה למשל: טשרנוביץ, חיים (רב צעיר): תולדות הפוסקים, ג', ניו יורק, תש"ח, עמ' 100 – 91. אלון מנחם, המשפט העברי, תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, הוצאת מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"א. עמ' 1149 – 1145. גליקסברג, ש', קסירר, ש'. (תשע"ג). הלכה ומטא הלכה בפולמוס הקודיפיקציה. (א' גרינוולד, י' דויטש, & ג' חזן-רוקס, עורכים) מדעי היהדות, 49, עמ' 156 – 193. ריינר, א' 'עליית "הקהילה הגדולה": על שורשי הקהילה היהודית העירונית בפולין בעת החדשה המוקדמת', גלעד כ (תשס"ו). זימר אריק, רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידברג אחי המהר"ל מפראג, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ז.

וכתוצאה מכך נבעו שגיאות ושינויי גרסאות לרוב, הניסיונות לתקן את תוכן הספר על ידי הוספת הגהות במרוצת השנים אף החריפו את השיבושים, וכה הם דברי הרמ"א בהקדמתו:

עד שבשביל זה קמו האחרונים ז"ל ובראשם הגאון מהרא"י ז"ל וסדרו עליו דברים בהגהותיהם כדי להורות לדורות כיצד ינהגו, אך שעל ידי זה חזרו דבריהם כמתנגדים זה לזה, זה אמר בכה וזה אמר בכה, וכו'. באשר עשו לספר הנזכר פירושים ותוספות, גם קפצו התלמידים רבים ותלו בו בוקי סריקי איש הישר בעיניו יעשה בספרו ומי ימחה בידו, ואחר כך הספרים והדברים ההם נדפסים והרואה אותם אומר שכולם מסיני נאמרו ופוסק אחריהם, נמצא אוסר ומתיר שלא כתורה וכהלכה, ותקנת החכמים שכוונו להועיל לקצר ולברר הם קלקלהו...

מטרתו המוצהרת של החיבור היא להביא את שיטות החולקים על פסקיו של בעל השערי דורא, כמו את הכרעות המחברים האחרונים בדינים אלו, וכן מנהגים ופסקים שראה המחבר שכך הורו רבותיו⁴.

⁴ ראוי לציין את עמדתו של הרמ"א שסבר כי חיבורו תורת חטאת מהווה השלמה לספר שערי דורא, וכך הוא מציין בהקדמה הנזכרת: באשר הגאון בעל שערי דורא תקנו לדורו שהיו גדולים וחכמים והיו קיצור דבריו מספיקים להם, ולא כתב על ספרו רק דברים שהיו מחודשים בעיניו, או דברים הצריכין בדורו, ולכן לא כתב רק מקצת דיני איסור והיתר וקצת טריפות בקצהו תראה, והנה בעונות בדורות האלו האחרונים דבריו סתומים וחתומים היו כלא היו, וכו'.

גם כי הרבה דינים אין אנו נוהגים כמסקנת הרב הגדול הגאון מוהר"ר יוסף קארו י"ץ אשר כבר נתפשטו ספריו בכל ישראל, ואם יפסוק אדם אחר דבריו בפרט בדיני איסור והיתר אשר יסד בשלחן ערוך שלו יסתור כל מנהגים שנוהגים בהם במדינות אלו, על כן אמרתי לתקן הדבר לשם שמים. עכ"ל.

כלומר, לדעת הרמ"א אף ר' יצחק מדורא כיוון במלאכתו להוציא מתחת ידיו ספר הלכתי קאנוני המותאם לכל השכבות בעם, אלא מאחר שרבו ההגהות ונתמעטו הלבבות, עד שהחיבור שערי דורא כבר אינו מגשים את מטרתו, על כן אזר הרמ"א את מתניו להנגיש מחדש את הלכות אלו, וכפי שהתווה רבינו יצחק מדורא.

בניגוד לדעה זו עומדת שיטת ר' חיים מפרידבורג [ויכוח מים חיים] השוללת מכל וכל את רעיון הקודיפיקציה ההלכתית, ולדידו החיבור 'שערי דורא' מעולם לא נועד אלא לחברת הלומדים העילית, הראויים לפסוק הלכה בכוות עצמם. וכה הם תוכן דבריו [ויכוח מים חיים, הקדמה, אות ג]: גם השערים שכתב ר"י מדורא לא כתבם רק לתלמידיו כמו שכתב בתחילת דבריו, ומה שהיה מקצר בהם, אין הטעם כמו שכתב הרב ז"ל לפי שלא כתב רק הדברים שהיו מחודשים בעיניו או הדברים שהיו צריכין לבני דורו, שהרי מבואר נגלה שאינו כדבריו, רק הטעם שלא רצה לגלות רק טפח ולכסות טפחיים, ולהודיע כי לא על ספרו לבדו יחיה האדם, כי אף על כל מוצא פי שאר הספרים יחיה האדם. עכ"ל. בדברים אלו מציב רח"פ את ר' יצחק מדורא כאחד משוללי הקודיפיקציה ההלכתית.

דגש וערך מיוחד נתן הרמ"א לחיבורו בכך שהיא נכתבה בלשון קצרה, וללא הרחבות והפניות לספרות המקור – התלמוד ופרשניו הראשונים, וכה הם תוכן דבריו:

על כן ראיתי כי טוב הוא לסדר סידור נכון בכל דיני איסור והיתר הנמצאים בשערי דורא, ולכתוב אותן על פי סדר סימניו שבשערי דורא, בדרך קצר ולא בפלפול ארוך והיות דאביי ורבא, כדי שיהא נקל להבין לכל אדם קטן וגדול שם הוא, ולכתוב שם כל חילוקי הדינים הנמצאים בשאר פוסקים השייכים לדין ודין שנמצאו בשערי דורא, וכו'. ועל כן לא דקדקתי להביא תמיד סוגיות הגמרא או הפוסקים הראשונים ולשונם, כי לא כוונתי רק לדקדק במנהגי האחרונים ז"ל.

מדברים אלו - [כדי שיהא נקל להבין לכל אדם קטן וגדול שם הוא] ניתן להבחין את גישתו החיובית של המחבר כלפי הנגשת ספרות ההלכה עבור העם אשר בשדות.

2. גישת הפוסקים השוללים הנגשת חיבורים להמון העם:

גישה זו הינה יחודית ואף נדירה בתחום המרחב שבה פעל הרמ"א, כנגד גישה זו יצאו חוצץ לאורך רוב הדורות רוב מדינות אשכנז, ההוראה המפורסמת בנידון זה הינה תשובת מהרי"ל אל התלמיד אשר רצה לכתוב קיצור בהלכות נדה בלשון אשכנז⁵:

נפלאתי עליך עד מאד דסליק אדעתך לחבר בלשון אשכנז את אשר יעדת, ועל הראשונים אנו מצטערים שכל [בעל] [הבית] שיודע לקרות פרש"י בחומש או במחזור, או לכל הפחות שיטה בילדותו ופירש לפני ימים ושנים, ויש שמעולם לא שימש תלמיד חכם, כל אלה חברו אל עמק השוטים ומסתכלים בדברי רבו' המחברים כגון שערי דור"א וסמ"ק וטורין וכל אשר נמצא איהו ומורין הלכה למעשה מתוך חיבוריהן.

בתשובה זו מבטא המהרי"ל יחס שלילי ביותר כלפי פסיקה לא מקצועית, והסתמכותם של תלמידים שלא באו לפרקם, ולא שימשו תלמידי חכמים מימיהם, על ספרי הקיצורים בלא הבחנה בין מילתא דכתיבא, למילתא דלא כתיבא.

בטענה זו ששימשה את המהרי"ל כנגד ספרי הקיצורים אשר נפוצו בזמנו, משתמש אף ר' חיים מפרידבורג ידידו ורעו של הרמ"א כנגד חיבורו של האחרון 'תורת החטאת'.

הוא פותח בדבריו בספר ויכוח מים חיים [סעיף ח' בהקדמה]:

והמכשלה הגדולה הזאת יצאה מתחת יד הרב ז"ל כשגגה היוצאת מתחת יד השליט, כי לפחות היה לו להטיל תנאי זה בספרו, שלא יורה ממנו רק הראוי להורות, כדרך שעשה מהר"י ווייל ז"ל בהלכות שחיטות ובדיקות, שכתב בכמה דברים שצריך שאלת חכם⁶,

⁵ מהרי"ל, שו"ת החדשות, ירושלים, תשס"ח. סימן צ"ג.

⁶ מהר"י ווייל, הלכות בדיקות, וויניציאה ש"ט: אונא הסרוכה לאומא כסדרן, רש"י מכשיר ור"ת מטריף ושאל אחר המנהג.

וכל זה משום שנמצאים ביד כל אדם ויש לחוש יותר, כמו שאמרו רז"ל (עי' פסחים יב ב) קידוש החדש אינו מסור רק לבית דין הגדול, אבל חמץ לכל מסור⁷, כך ספר זה צריך לתנאי זה לפי שהוא מצוי תחת יד הרבים.

פסקא זאת - הקוראת למנוע את נגישות ספרות ההלכה מפני אלו אשר אינם ראויים לפסוק, הינה אופיינית ואף מתבקשת לאור הנתונים שהובאו לעיל בדבר פסיקה מעוותת הנגזרת מספרי הקיצור.

3. המאבק על הבדלי המעמדות התורניים:

לדעתי, בפסקה זו מסתתרת טענה נוספת החבויה בין השורות, ורח"פ בין טענותיו על המכשולות העלולות להיווצר מתוך ספר הלכתי קאנוני, הוא גם מתרעם על המחבר שמבטל את הבדלי המעמדות בין הלומדים לבין המון העם⁸.

הדרך שבה ניתן לשמר את הבדלי המעמדות לדידו של רח"פ, הוא הדרך שבו הלך מהר"י וויל שכתב כמה וכמה פעמים בספרו שאין להורות בשאלה זו כי אם על פי שאלת חכם. הרווח הנוצר מפסיקה לא סופית, הנותנת ערך ומשקל רב לשיקול דעתו של החכם, הינה רווח כפול.

א. על ידי כך מודעים אף ההמון כי אין לסמוך על ספרי הקיצורים ככתבם וכלשונם.

ב. הבדלי המעמדות נשמרים, והעם אשר בשדות עדיין נזקק לשיקול דעתם של הלומדים.

ביקורת ברוח זו - כנגד יעודם של ספרים לכל העם מגדול ועד קטן, כבר מרומזת במה שהשיב מהר"י מינץ⁹ לתלמידו ששאלו כפי אלו מן הפוסקים ראוי לפסוק, המהר"י משיב לו בעמימות, והוא מסיים את דבריו בפסקה זו:

לפ"ז היה ראוי לפסוק כבעל הטורים שהיה אחרון והיה יודע דעת כולם, ויש מהרבני שאינם רוצים אפילו לקרות בטור אורח חיים ונותנין טעם שהבעלי בתים לומדים אותו, סוף דבר קשה לעמוד על העיקר, אך רחמנא לבא בעי והחכם יתן אל לבו.

ככל הנראה, המהר"י מינץ אף נותן לגיטימציה מסויימת לדעתם של הרבנים שאינם חפצים ללמוד מתוך ספרי הטור לפי שהבעלי בתים לומדים אותו.

תימוכין נוספים לבסיס רעיון זה אפשר למצוא גם בהקדמתו הנזכרת, בה הוא מציין:

⁷ מסכת פסחים יב, ב: תרגמה אביי אליבא דרבא: עדות מסורה לזריזים, חמץ לכל מסור.

⁸ בסיס טענה זו כבר מאוזכרת בדברי הגמרא, פסחים קיז. 'אמר ר' יהושע בן לוי, בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא לאדם וקוץ ודרדר תצמיח לך, זלגו עיניו דמעות, אמר לפניו, רבש"ע, אני וחמורי נאכל מאבוס אחד'. ניתן לומר בצדק שהימנעות הרבנים ללמוד מתוך ספר מסויים, גם מפחיתה את ערך החיבור בעיני המון העם, וממילא לא יבואו לפסוק מתוכו.

⁹ ר' יהודה מינץ, שו"ת, מונקאטש, תרנ"ח. סימן י"ד.

גם אומרים העולם דלכך יש באיסור והיתר הארוך כמה מלות שלא נכתבו רק בראשי תיבות, להורות כי אף על גב שרחש לבו לומר דבר טוב, עם כל זאת הסתיר תחת לשונו כל מה שהיה אפשר לו להסתיר.

כלומר, גם רבינו יונה מרגנשבורג בחיבורו איסור והיתר רצה לשמר את הבדלי המעמדות, ולכך הוא הרבה בראשי תיבות ובקיצורים כדי שלא יוכלו ללמוד מחיבור זה המון העם.

אמנם ניתן לומר, שזהירות זו אין פירושה הוודאי שבאה לשמר את הבדלי המעמדות, אלא צורך בסיסי של מניעת עיוותים הלכתיים על ידי אלו שלא הוכשרו לפסיקת הלכה בפועל.

4. הבדלים בין מבנה הקהילה האשכנזית לרעותה הפולנית.

אך מעיון בפסקה הבאה בהקדמתו של רח"פ בה הוא מסתייג קמעא מביקורתו הנוקבת כנגד הרמ"א, והוא מצדיק את מפעלו בהתאם למרחב הקהילתי הפולני שבו חי ופעל הרמ"א¹⁰, אכן נראה שאת עיקר חיציו שהפנה מקודם, הוא אכן כנגד ערעור חברת הלומדים המסורתית:

ואולי הרב המחבר ז"ל לא היה צריך לתנאי זה במדינתו, כי שם חדלו פרזון¹¹, וכולם יושבים בקהילות, ויש לכל קהילה רב אחד שהוא להם למורה צדק ובלעדו לא ירים איש את ראשו להורות במקומו, אבל בארצות אלו שרוב יושביה יושבי ורחוקים מן הקהילות, קרוב הדבר שיכשלו בו רבים¹², על כן צריך ליזהר מאד שלא יורה ממנו רק הראוי להורות.

¹⁰ בהבדלי הקהילות בין המרחב הקהילתי באשכנז לרעותה בפולין, ראה בהרחבה את מאמרו של אלחנן ריינר: 'תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות ה"ז-ה"י והוויכוח על הפלפול', י ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין - ספר יובל לחנא שמרוק; קובץ מחקרים בתרבות יהודית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 207 – 183.

¹¹ כלומר, בפולין הקהילות גדולות והרבנים מצויים, לכן הלומדים אינם טועים להשוות בין דין אחד לדומה לו, אבל בארצות אשכנז שאין הרבנים מצויים, הרי הלומד מדייק מתוך הספר בכל ענין, ומדמים מילתא לשאינו מילתא.

¹² רח"פ מתייחס פעם נוספת להבדלי הקהילות בין פולין לאשכנז, בפנים הספר [כלל לב סעיף טז דין טז] [עמ' רד]:

כתב כי במקום שיש שכונת ישראל ירא מפני ישראל ואינו מזייף. וחולק בזה על איסור והיתר [לרבינו יונה בהר"ר איסרלן מאשכנז], דמחמיר אף בשכונת ישראל ונראה כי ענין זה תלוי בחילוקי המדינות והמקומות כי במדינת הרב ידוע הי' שת"ל [- שתהלה לאל] עם ה' אינו בזוי ושסוי כ"כ ולכן כל עכו"ם הבא ברחוב היהודים אימת הצבור עליו וירא לעשות נבלה בישראל אבל הארוך אין ספק שהי' במדינות מארוקי וכדומיהם וראה כי בעו"ה כל איש יהודי נגוש עשוק ורצוף כל היום ואין העכו"ם ירא או מתבייש מלרדות את ישראל אף בביתו ולכך כתב שאין להקל רק בעבדו או בשפחתו:

לדברים הללו יש משמעות רבה לפי שבהם מכיר רח"פ דה פקטו בצורך לחיבור 'תורת חטאת', אלא שהוא מגביל את השימוש רק למקומות בהם הרבנות מצויה, על אף שגם מקודם ליצירת החיבור לא היו הרבנים מצויים במקומות הללו על מנת לפסוק להם הלכה, עם כל זאת לא העזו בני הישוב לפסוק הלכה בכוחות עצמם, ורק לאחר יצירת חיבורו של הרמ"א המותאם למעמדם החלו להרים ראש כנגד הלומדים הוותיקים.

ב. בין הלכה גלויה לפסיקה אזוטריית.

כאמור, רח"פ מביע את דעתו, כי על אף התועלת שיש בחיבור לבני מדינת פולין הכפופים בין כה וכה לרבנים היושבים בכל וקהילה, אך אין התועלת שווה בנזקים החמורים שתביא חיבור זה לבני הישובים המרוחקים בארצות אשכנז, אשר אין להם לא רב ולא מורה הוראה.

דברים אלו הינם לכאורה מופרכים ואף סותרים את ההיגיון הפשוט שאומר אם עד כה לא זכו בני הכפרים לרב ומורה הוראה, אזי סביר להניח שגם פרחו שם עיוותים וליקויים הלכתיים לרוב. ואם כך הנשכרים הראשונים מהחיבור 'תורת חטאת' הינם דווקא בני הכפרים, שלדידם חיבור זה ימזער את הנזקים קיימים, ויצמצם פערים תורניים.

הנחה זו של רח"פ הסוברת כי החיבור תזיק ביחוד לבני הכפרים, מוכיחה כי לא הפסיקה הקאנונית עמדה לרועץ אצל רח"פ, ולא בה הוא ראה את המכשולים החמורים, אלא מה שקוממה אותו היא דרכו של הרמ"א להקל במקום הפסד. וכמו שהרמ"א עצמו מציין בהקדמתו לאותו חיבור:

והנה אתנצל עצמי בדבר אחד שלא יחשדני המעיין והוא כי לפעמים כתבתי להקל בהפסד מרובה או לעני בדבר חשוב או לכבוד שבת והוא מטעם כי באותן המקומות היה נ"ל [נראה לי] כי היתר גמור אליבא דהלכתא רק שהאחרונים ז"ל החמירו בדבר ולכן כתבתי שבמקום דלא אפשר יש להעמיד הדבר על דינו וכן מצינו בקמאי ובתראי דעבדי הכי. וכתב מהר"י מינץ בתשובתו סי' מ"ו דעני כל ימות החול ועשיר בערבי שבתות שוין הן ומ"מ המנהג לומר להם הטעם זה מפני עניו וזה מפני כבוד שבת כדי שלא יתמהו שלפעמים אוסר ולפעמים מתיר.

הרמ"א תומך את יסודותיו בתשובת מהר"י מינץ¹³ המציין בפירושו להקל בערב שבת, ובעני בכל ימות החול, מטעם הפסד.

אך מעיון אצל שאר פוסקי אשכנז ניתן להבחין בניסיון להצניע את השימוש במונח קולא במקום הפסד, כך למשל כותב המהר"ם פדואה במענה לרמ"א¹⁴:

סודי אגלה לך ואין לפרסמו אלא לצנועים, שגם בזה אני נוטה לפעמים להורות לפי רבוי ההפסד.

¹³ ראה הערה 9.

¹⁴ רמ"א, שו"ת, סימן צ', ירושלים, תשס"ח.

בסיס הרעיון של הצנעת ההיתר להקל במקום הפסד כבר מופיע בשו"ת מהרי"ל:

ומה שכתבת אי איכא למיזל בתר רוב דעות מילתא דלית ליה קצבה דלא להודיע כלל על זה, דזמנין אזלינן בתר רוב דעות וזמנין בתר בתרא וזמנין בתר חזקת מריה וזמנין בתר סוגיא דעלמא וזמנין לקולא וזמנין בתר מנהג וכל כה"ג [כהאי גוונא] צריכה רבה וקבלה אך ברוב מקומות נהגינן כשיטת התוס' וראבי"ה ומהר"ם¹⁵.

כאמור, אף המהרי"ל המתייחס בחיוב לאפשרות של פסיקה לקולא במצבים מסויימים, הוא מגביל אותה דווקא לאלו שקיבלו שימוש מפי רב ועל ידי קבלה.

רח"פ מתייחס מפורשות להסתייגות זו בהקדמתו ומציין:

ואפשר ג"כ דטעם הפסד מרובה לא היה שייך רק לדורות הראשונים, לפי שהיו יראי חטא ולא היה חסים על ממונם במקום חשש איסור אם לא בהפסד מרובה מאד, אבל עכשיו יש לחוש שאם נתיר משום הפסד מרובה יבואו להקל אף בהפסד מועט, וחששה כזו מצינו הרבה בספר הזה:

שורות אלו משלימים את דבריו שכתב בסעיף ח' בהם הוא מתאונן על המכשולים העלולים להיווצר בני הכפרים כתוצאה מהחיבור 'תורת חטאת'. כלומר, אין פירושה של הדברים כי החיבור מעוות את ההלכה ונותנת מקום רב לטעויות, לא היא אלא החשש מפני הרחבת ההיתר במקום הפסד מרובה אף למקומות בהם ההפסד מועט.

לסיכום: במאמר זה הובאה דעתו של ר' חיים ב"ר בצלאל בנוגע לויכוח אודות הקודיפיקציה. ספרו המיוחד של ר"ח ויכוח מים חיים שופך אור נוסף על עוצמת ההתנגדות שהייתה לחכם זה כלפי חידושו של חברו הרמ"א על חיבורו תורת חטאת.

הועלתה הקבלה בין התנגדותו של מהר"י לחיבור 'תורת חטאת' לבין הימנעותם של הרבנים ללמוד מתוך הספר ארבעה טורים בתקופתו של מהר"י מינץ. וזאת כי הבעלי בתים לומדים מתוכו.

עדיין ניתן להרחיב את הנושא על פי הבדלי מבני הקהילות בין פולין ובין אשכנז, כמו את יחסי הגומלין שנוצרו בין חברת הלומדים – הרבנים, לבין המון העם.

לא נכחיד מלומר כי תיאוריה זו אינה מוכרחת, ואף לא עומדת על בסיס מאוד איתן, אך מעיון מעמיק בפולמוסים אחרים שהתחוללו באותה העת בפולין כגון על לימוד ספר הזוהר והספר מורה נבוכים ושאר ספרי הפילוסופיה¹⁶, ניתן ללמוד את המגמה שרצתה לשמר הבדלי מעמדות, וזאת על ידי מניעת הנגשת ספרות תורנית מעמיקה, לידיהם של המון העם.

כמו כן ביארנו את חששותיו של רח"פ בנוגע להשלכותיו של החיבור על הרחבת המונח קולא במקום

¹⁵ מהרי"ל, סי' קע"א. ראה הערה 5.

¹⁶ להרחבה נוספת בענין פולמוסים אלו, ראה את מאמרו של ריינר, אלחנן, "אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבדו": על לימוד ותוכני לימוד באשכנז בימי הספר הראשונים, ר' ריינר ואחרים (עורכים), **תא שמע** ב (תשע"ב) עמ' 705 – 726.

הפסד אצל בני הכפרים.

מקורות ביבליוגרפים:

1. אלון מנחם, המשפט העברי, תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, הוצאת מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"א.
2. זימר אריק, רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידברג אחי המהר"ל מפראג, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ז.
3. ריינר, א', 'תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז-הי"ז והוויכוח על הפלפול', י' ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין - ספר יובל לחנא שמרוק; קובץ מחקרים בתרבות יהודית, ירושלים תשנ"ג,
4. ריינר, א' 'עליית "הקהילה הגדולה": על שורשי הקהילה היהודית העירונית בפולין בעת החדשה המוקדמת', גלעד כ (תשס"ו),
5. תא שמע, י"מ, 'קוים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-י"ד', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד.
6. ריינר, א', "'אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבדו": על לימוד ותוכני לימוד באשכנז בימי הספר הראשונים', ר' ריינר ואחרים (עורכים), **תא שמע** ב (תשע"ב),